

ÖZBEK HAN'IN TAHTA ÇIKIŞI, ÖZBEK KİMLİĞİNİN ŞEKİLLENİŞİ VE BAZI ÖZBEK BOYLARI

*Kadir TUĞ**

Geliş:11.12.2019 / Kabul:15.12.2019

Öz

Cuci soyundan gelen Altın Orda tahtına oturan Muhammed Özbek Han (1313-1340) ile birlikte “Özbek” adı ortaya çıkmıştır. Muhammed Özbek’in idaresinde bulunan Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan topluluklara Özbek denmeye başlanmıştır. Özbek kimliğinin temelleri ise Karahanlılar döneminde atılmıştır. Cengiz Han döneminde Celayir, Barlas, Konurat ve Mangıt gibi bazı boyların bu bölgeye gelerek yerleşmeleri kalabalık Türk boyları içinde erimelerine neden olmuştur. XIV-XVI. Yüzyıllar arasında bazı Türk boylarıyla birlikte Moğol boylarının da Deşt-i Kıpçak bölgesinden, Maverünnehir bölgesine gelmişlerdir. Deşt-i Kıpçaktaki Şeybanilerle Özbek İsmi verilirken, Maverünnehir bölgesine inmesiyle birlikte “Özbek” adını bu bölgeye taşımışlardır. Maverünnehirdeki bazı boyları da bünyesine almak suretiyle Özbek kimliğini oluşturmuşlardır. Özbekleri Arlat, Katagan, Kanlı, Kıpçak, Kıtay, Nayman, Konrat, Uysun, Çerkes, Kırgız, Türkmen ve Kazak gibi boylar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özbek, Özbek Han, Cuci Ulusu, Özbek Boyları, Kazak, Kırgız

ACCENDENCE OF UZBEK KHAN, FORMATION OF UZBEK IDENTITY AND SOME UZBEK TRIBES

Abstract

The name of "Uzbek" comes from Muhammed Uzbek Khan (1313 - 1340) who ascended the throne of Golden Horde descendant of Cuci. The communities which lived in Deşt-i Kıpçak (...) under the authority of Muhammed Uzbek were called Uzbek. In addition, Kkarakhanids (karahanlı) state payed the foundation of Uzbek Identity. That tribes such as Celayir, Barlas, Konurat and Mangıt came into that area in the period of Chingiz Khan caused Uzbeks to shade into them because of their being crowded. Between the 14th and 16th centuries, Turkish tribes came into Mevarünnehir zone from Deşt-i Kıpçak area together with Mongolian tribes. They enhanced the name of Uzbek to Maverünnehir zone while it was only used for Şeybanis in Deşt-i Kıpçak. They created Uzbek identity making some tribes to join their authority. Uzbeks consist of the tribes such as Arlat, Katagan, Kanlı, Kıpçak, Kıtay, Nayman, Konrat, Uysun, Çerkes, Kırgız, Türkmen and Kazak.

Keywords: Uzbek, Uzbek Khan, Cuci Nation, Uzbek Tribes, Kazak, Kırgız.

Giriş

Özbeklerin temeli Karahanlılar devleti zamanında bu bölgeye yerleşen boylar tarafından atılmış, daha sonraki dönemde bazı boyların katılımıyla ulus temelli oluşum devam etmiştir. Moğollar döneminde Batı Türkistan’a Moğol boylarından Celayir, Barlas, Kauçin, Arlat, Konurat ve Mangıt gibi boylar gelmiş bu boylar, Türk boylarının arasında zaman içerisinde öz benliklerini kaybederek Türkleşmişlerdir(Malikov, 2014:618).

XV. yüzyıl ortalarında Orta Asya’da gerek yerleşik gerekse bozkır bölgelerinde merkezi devletlerin çözüldüğü, yerini de irili ufaklı pek çok sayıda yerel hanlık, beylik ya da boy (kabile) gibi yeni oluşumlara bıraktığı görülmektedir. Merkezi devletlerin dağılmasından sonra Türkistan’ın

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, turkistani07@hotmail.com.

¹ etnik yapısı yeniden şekillenmiştir.

Özbek boylarının Maveräünnehir bölgesine gelmesiyle birlikte yarı göçebe hayat tarzı yeniden yaygınlaşmaya başlamış, bu bölgedeki iktidar mücadelesi sonucu bölge istikrarsızlaşarak ticaret baltalanmıştır. Diğer taraftan ticaret yollarının yön değiştirmesi, (Kılıç-Schubel, 2014:624), ekonomik ve siyasi problemleri daha da derinleşmiştir. Neticede merkezi otorite gücünü kaybetmiş, bunun yerini Batı Türkistan Hanlıkları almıştır. Batı Türkistan'daki bu çalkantılar neticesinde yeni etnik kimliklerin oluşmasına neden olmuştur ve Özbek kimliği bunlardan biridir.

Özbek Han'ın Tahta Çıkışı ve Özbek Kimliğinin Oluşması

Altın-Orda tahtına Tula-Buka Han'dan sonra gelen Tokta Han (Toktogo) Atalığı, Uygur Bacırtuk Buka'nın teşvikiyle Batu Han sülalesinin bütün mensuplarını ve kardeşi Tuğrulça'yı öldürtmüştür. Tokta Han'ın ölümü üzerine, Altın Orda tahtına geçen Özbek Han'ın tahta çıkışı kaynaklarda birbirinden farklı iki ayrı rivayete dayandırılmaktadır.

Birinci rivayet: Tokta Han, Tuğrulca'nın hanımı Gelin-Beyalin Hatun'u kendisine nikahlamıştır. O sırada Gelin-Beyalin Tuğrulça'dan olan oğlu Özbek'i gizlice Kabartay Çerkesleri'nin içine göndermiştir. Çünkü Tokta Han bu sülaleden mevcut ve yeni doğan bütün çocukları öldürtmek için harekete geçmiştir. Böylece Batu Han sülalesinden tahta geçebilecek sadece veliahd olarak İlbars kalmıştır. Ancak İlbars'ın da ani ölümü üzerine Tokta Han kederinden hastalanmıştır. Bunun üzerine Gelin-Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Tokta Han'ı haberdar etmiştir ve Tokta Han'ın emirlerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Bey'i Özbek Han'ı getirmeleri için görevlendirmiştir. Tokta Han'ın amacı ölmeden önce sülalesinin son temsilcisi olan yeğeni Özbek'i, veliahd olarak ilan etmektir. Fakat Özbek Han getirildiğinde Tokta Han ölmüş ve Tokta Han'ın Atalığı olan Bacırtuk-Buka Hanlığını ilan etmiştir. Cuci sülalesi bu kuvvetli Bey'e boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sadece Şiban soyundan gelenler Bacırtuk-Buka ile mücadele etmişlerdir. Kıyat Astay ile Secut Alatay Beyler, Bacırtuk-Buka'ya boyun eğmiş gibi görünüp bir şekilde onu öldürerek Özbek Han'ı Altın-Orda tahtına oturtmuşlardır (Kafalı,1976:73).

İkinci rivayet: Tokta Han öldüğünde üç oğlundan bir olan Tökel-Buka hayatta idi. Özbek Han tahta ancak bu şehzadeyi bertaraf ettikten sonra çıkabilmiştir. Cuci ulusunun Harezmi bölgesindeki hâkimi olan Kutluk Timur, Özbek'i getirmek için görevlendirdiği beyleri kendi adamlarından seçerek Tökel Buka'nın Özbek Hanı öldürme planlarını da boşa çıkarmıştır ve bu şekilde hayatı kurtulan Özbek Han tahta çıkmıştır (Kafalı,1976:73). Cengiz-Name'de Bacır Tok Buga öldürüldükten sonra Özbek Han'ın tahta çıktığı ile ilgili bilgiler mevcuttur. (Hacı, 2009: 52).

Altın Orda devletinde İslamiyet'in yerleşmesi Özbek Han (1313-1340) zamanında gerçekleşmiştir. Özbek Han'a İslamiyet'i kabul ettiren ve ona Sultan Muhammed Özbek Han adını veren kişinin, Zengi Ata'nın halifelerinden birisi olan ve Taşkent yakınlarında metfun olan Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata olduğu ileri sürülmektedir. Daha sonra Özbek Han Meveraünnehir'e geldikten sonra kendisine nispetle halkına da "Özbek" adı verildiği ile ilgili malumatlar bulunmaktadır (Bartold, 1968:142; Bartold, 2006:147).

Özbeklerin 1428'den beri Hanı olan Şibani ulusundan gelen Ebulhayır Han (1412-1468) Timurluların iç işlerine karışmıştır. Özbekler, 1430-1431 yılları arasında Harezmi'i işgal etme girişiminde bulunmuşlar. fakat Timurlular tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Kıpçaklara ve Altın Orda Tatarlarına yani Tarbagatay dağlarıyla Sır Derya havzasından ve Horezmden İdil havzasına ve Kırım'a

¹ Türkistan, Horasan bölgesinden başlayıp, Kuzey Afaganistan'ı içine alan Pamir Hindikuş-Kulun (Karanlık) dağlarının kuzey bölgesinden Çin'in Tun Huang bölgesine, oradan Mançuya'nın batısı Moğolistan ve Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, Ural dağları ile Volga nehrinin Hazar denizine döküldüğü yere kadar olan geniş coğrafyaya Türkistan denmekteydi. Türkistan Türk Yurdu anlamını ifade etmektedir (Taşağıl, 2012: 556)

kadar bütün “Deşti Kıpçak”taki göçebe halka “Togma” denilmiştir. Hive Özbekleri için de *Togma* tabiri kullanılmıştır. Özbek Han’dan (1312-1340) sonra genel olarak *Özbek* veya *Özbek Ulusları* tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Özbek ulusunun çatısı altında yaşayan bütün halk, XV. yüzyıl yani Altın Orda’nın yıkılmasına ve uruglarının da Özbek, Kazak² ve Nogay ulusları olarak ayrılışına kadar tek bir kavim olarak sayılmıştır (Togan 1981: 31).

Özbeklerin menşei olan Cuci ulusunda kullanılan bazı etnik tabirlerin izah edilmesi gerekmektedir. Bugün Maverünnehir’de ve Horezm’de bulunan uruglu Özbekler için Cuci ulusu zamanında “Tatar” tabiri daha geniş olarak yalnız yöneten değil yönetilen kavimler için de kullanılmıştır. Kıpçak Bozkırı’nda yaşayan kavimlere “Kıpçak” denmiştir. Cuci ulusunda “Tatar” adı, sadece doğudan gelen Türk-Moğol unsurları için kullanılırken, *Kıpçak* adı da Kıpçak Bozkırı’na yerleşen göçebe kavimler için kullanılmıştır (Togan 1981: 31). Altın Orda’nın dağılmasından sonra “Özbek” kelimesinin Güney Sibirya’da bir millet ve kavim adı olarak kullanımı, Türkistan’a göç eden göçebe kabileler tarafından da kullanılmaya başlanmıştır (Bartold,1968:143; Bartold, 2006: 148). Özbek Handan sonra *Özbek* ismi, *Tatar* ve *Kıpçakların* hepsine birden verilen bir ad olup, *Toğmak* tabirinin yerine geçmiştir (Togan 1981: 31).

Özbek bölgesinde yer alan Horezm ülkesi Sırderya’nın Oturar³ şehrinden başlayıp aşağı kısmına kadar, Moğol memleketi taksimatına göre Cuci ulusuna bırakılmıştı. Burası Cuci ulusu askeri teşkilatında “Sol Kol”⁴ kabilelerini, idarî taksimatta ise “Gök Orda”yı teşkil etmekteydi. 1358-1361 yıllarında merkezî Altın Orda (Gök Orda) işleri karışınca, o zaman Batu nesli yıkılmış ve idare yasaya göre Cuci’nin beşinci oğlu Şiban’ın oğullarına geçmiştir. Birçok Özbek urugları şimdiki Turgay vilayetinde bulunan “Ak Köl” civarında Şiban şehzadelerinden Hızır Han’ı han olarak seçmişlerdir. Nayman, Konrat, Karlık, Uygur ve Böyrek gibi uruglar Hızır Han’ı desteklemişler ve böylece hanlığın hâkimiyeti “Sol Kol” boylarının bir takımına ve Batı Sibirya’da Tobul havzasında bulunan Tura kalesine kadar genişlemiştir(Togan 1981: 34-35).

Sol Kol’un Sırderya bölgesinde kalan urugları ise Cuci Han’ın oğlu “Tokay Timur” neslinden gelen Sübaş oğlu “Kara Nogay”ı han olarak seçtiler. Buradaki Sol uruglar, “Yedi San” adı verilen Şırın, Barın Kıpçak, Argun, Alçın, Katay, Mangıt ve Kürlevüt’lerden oluşmaktaydı. Bu sol hanların yaşadığı şehirler; idari merkez olmak üzere Yenikent⁵, Cend, Barçınlıg Kent, Sabran⁶ ve Oturar’dır. Timur’un ordusunda Kıpçak ve Nayman boyları mühim rol oynamışlardır. 1427’de Özbekler Tokay Timur neslinden “Barak Han”ın idaresinde Sırderya kıyısında daha da kuvvetlenmişlerdir. 1429 yılında Barak öldürülünce Sırderya havzası Şiban Han’ın oğulları tarafından işgal edilmiştir (Togan, 1981: 35).

XVI. yüzyılın başında Şiban-Özbek hanları ve onlara tabii uruglar Maverünnehir ve Horezme gidip yerleşmişler ve bugünkü Kazakistan’ın batı bölümleri, Başkurt ve Tuna ülkelerinde Mangıt-Nogaylar

² Canibek ve Kerey Hanlar, Cuci soyundan gelen sultanlarla mücadele etmiş, bu mücadeleyi kaybettikten sonra Mogolistan topraklarına sığınmıştır. Esen Buga Han Çu bölgesindeki Kuzubaşını onlara ikamet etmek için vermiştir. Ebuhayr Han’ın vefatından sonra iç çekişmeler meydana gelmiştir. Bundan dolayı bazı gruplar Canibek ve Kerey’in idaresi altındaki bölgelere göç etmişlerdir.(Mirza Haydar Duğlat, 2006: 446-447) Bu göçle birlikte Kazak nüfusu artmıştır.

³ Ars suyunun aşağı mecrasında bulunan yerleşim yerine Farab da denmekteydi. Aynı zamanda daha önce Oturabend denmiştir. Fakat IX. Asırdan sonra Oturar denmeye başlanmıştır. Bu isim ile beraber Farab ismidde paralel olarak kullanılmıştır(Asılbekov, 1996: 35).

⁴ Kırgızlarda ise Sol Kanat ve On Kanat denmekteydi.

⁵ X. Asırda Seyhun nehri kıyısında Türklere ait Yenikent isminde bir şehirdir. Bu şehirde Müslümanlar oturur, Müslümanların büyük kısmı Türklere aittir. Bu yerde göçebe ve yerleşik Oğuzlar bulunmaktaydı. Oğuzlar, Aşağılar, Yukarılar ve Ortalar olmak üzere üçe ayrılmaktadırlar(Mesudî, 1998: 42.). Oğuz hakani kışın burada kışlamaktadır. Buranın yanında Cend ve Hvâre bulunmaktadır. Bu şehir anlaşıldığı kadarıyla Oğuz başkentidir.

⁶ Yesi’ye bir günlük mesafede bulunan berkitilmiş Savran(Sabran), müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehri idi (Sümer, 1999: 62).

hüküm sürmüştür. Böylece Özbeklere karşı daha kuvvetli topluluk olan Mangıt-Nogaylar ortaya çıkmıştır (Togan, 1981: 36).

XVI. yüzyılın başında Şiban Han (1500-1510) zamanında Timurilerin elinden alınan topraklarla, Özbek ulusunun sahası Harezmi, Maverâünnehir, Semerkand ve Buhara bölgelerini de içine alarak genişlemiştir. Böylece Özbek ulusu içerisine Batı Türkistan'daki Türk unsurlarının da girmesi sağlanmıştır. Fakat bu durum Özbek ulusunun parçalanmasına sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren Şibanoğulları parçalanarak üç ayrı sülalenin üç ayrı hanlığını teşkil etmişlerdir(Kafalı, 1976: 35). Bunlar:

1. Ebulhayr Han sülalesi (Maverâünnehir Şibanileri): Semerkand, Buhara, Taşkent ve Maverâünnehir'de hüküm sürmüşlerdir.
2. Yedigâr Han sülalesi (Harezmi Şibanileri): Harezmi, Mangışlak ve Hazar ötesi Türkmen İli sahasına kadar hüküm sürmüşlerdir.
3. Bek-Kondu sülalesi (Tura Şibanileri): Bunlar esas Şiban yurdunda kalanlardır. Melik Timur oğlu Bek-Kondu'nun evlatları tarafından kurulmuştur (Kafalı, 2014: 404; Kafalı, 1976: 35). Ebulhayr Han'dan sonra Şibanilerin başına Yâdigâr Han geçmiştir.

Sonraki devirlerde Timur İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine Türkistan'ın kuzeyi Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehir bölgelerini hâkimiyetleri altına almak için Özbeklerin siyasi faaliyetlerde görülmektedir. Batu Han'ın kardeşi Şiban soyundan gelen Ebulhayr Han (1412-1468) Özbek devletin kurucusudur. Bu yeni kurulan devletin kurucuları, Altınorda Hanı Özbek Han'ın sülalesinden oldukları için devlete onun ismini vermişlerdir(Hayit, 1995: 7). Özbekler, 1428 yılında Ebulhayr'ı Sibir şehri olan Tura'da han ilân etmişler(Türkoğlu, 2010: 45; Hayit, 1995: 7) ve Timurluların içine düştüğü karışıklıklardan yararlanan Ebulhayr Han da, 1431'de Gürgeç dâhil olmak üzere Harezmi'e, 1447 yıllarında Seyhun dolaylarında Sığnak şehrinde Özkent'e kadar olan bölgeye hâkim olmuştur (Hayit, 1995: 7). 1446 tarihinden itibaren Sığnak şehrinde başkent yapmıştır. Sığnak, (Zaitsev, 2014: 473) Ebulhayr Han'ın Çağataylı idarecisi Yunus Han'a karşı giriştiği mücadeleyi kaybederek vefat ettiği 1468/69 yılına kadar başkent olarak kalmıştır. Böylece Özbek Hanlığının merkezi Maverâünnehir'e kaymış ve bunun neticesinde de Sibir Hanlığı yükselişe geçmiştir (Hayit, 1995: 7).

Ebulhayr öldükten sonra yerine geçen oğlu Şah-Budak Han ise Yunus Han ve Timurlulara karşı ülkesini koruyamamıştır. Onun yerine geçen oğlu Muhammed Şibani (Şeybak), Kazak Hanı Burunduk'u yenerek 1490 yılında Yessi şehrinde hükümdar olmuştur. Muhammed Şibani, Timurluların iç mücadelelerinden faydalanarak, 1500 yılında Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmiştir. Şibani Han'ın 1504 yılında Fergana'ya girmesiyle Maverâünnehir'in fethi tamamlanmıştır. Neticede 1508 yılında Timurluların bütün topraklarına sahip olan Muhammed Şibani Han güçlü bir devlet kurarak Türkistan bölgesine hâkim olmuştur. Bu devirden sonra Şah İsmail ile Şibani Han arasındaki mezheb çatışmaları sonucunda, 1510 yılında Merv'de Safevi Hükümdarı I.Şah İsmail ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Şah İsmail tarafından öldürülmüştür. Şibani Han, Hazar Denizi'nin doğu sahillerinden Doğu Türkistan'a ve Sır Derya'dan merkezi Afganistan'a kadar uzanan büyük bir Özbek devleti kurmuştur (Hayit, 1995: 8-9). Babür ise, Şibanilere karşı mücadelelerinde başarısız olması üzerine Kabil'e dönerek fetih yönünü Hindistan'a çevirmiş ve bu bölgede bir devlet kurmuştur (Gündoğdu, 2014: 614).

Daha sonra Karşı⁷ şehri etrafındaki Özbek-Manğit boyu lideri Muhammed Rahim Atalık 1753 yılında Buhara'da tahta çıkmıştır. Böylece Astrahanlılar Hanedanı devri sona ermiş, Manğit Hanedanı devri başlamıştır(Hayit, 1995: 9-11). II. Abdullah Han'ın ölümü üzerine 1598'de baş gösteren iç çekişmeler

ve taht kavgaları Özbek Hanlığı'nın parçalanmasına yol açmıştır. Halkın ileri gelenlerinin teklifi ile 1599'da Astrahanlı Yar Muhammed'in oğlu Baki Muhammed iktidara getirilmiştir. Böylece Buhara'da Şibani Hanedanlığının yerine Astrahanlılar hanedanlığı devri başlamıştır. Bu hanedanlığın Canibeg kolunun idaresi, İran hükümdarı Nadir Şah'ın Buhara'yı işgaline kadar devam etmiştir. Diğer kol olan Mangıt Hanedanlığı ise 1753 yılında Buhara tahtını ele geçirdikten sonra, saltanatını ve nüfuzunu sağlayamadığı gibi komşuları olan Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Afganistan ile de iyi ilişkiler kuramamıştır (Hayıt, 1995: 15). Rus istilasına kadar hanlıklar arasında iç mücadeleler devam etmiştir. Özbekler daha sonra Sovyetler Birliği içerisinde yer almış ve 1991 yılında Özbekistan Cumhuriyeti olarak bağımsızlığını kazanmıştır.

Özbek Boyları

Özbek halkının önemli bir parçasını Kıpçak, Nayman, Saray, Mangıt, Tuyaklı, ve Barlas gibi boylar oluşturmaktadır (Malikov, 2014: 617). Kazak, Uruglu Özbek, Nogay, ve Başkırtların ekseriyeti her yerde hemen aynı uruglardan oluşmuştur ve bu uruglar: Kıpçak, Kanlı, Kırgız, Katay, Nayman, Min, Kirey, Argın, Tabın, Barın, Mangıt, Cagalbaylı, Alçın, Salcıyut, Calayır, Konrattır. Bilhassa Kıpçak, Kanlı, Nayman, Konrat, Kerey ve Uysun urugları Kazak, Özbek ve Nogayların teşekkülünde önemli bir rol oynamışlar ve çoğunluğu teşkil etmişlerdir (Togan, 1981: 29). Bugünkü ulus devletleri oluşturan boylar şunlardır:

Kazaklarda: “Aday”, Kerderi, Elimalı

Özbeklerde: Arlat, saray, Katagan, Kineges, Yabı

Nogaylarda: As, Şırım

Başkırtlarda: başkırt, Geyne, Bürçen, Yurmatı.

Müşterek unsurlar: Kerey, Nayman, Argın, Barın, Mangıt, Salcıyut, Calayır ve Konrat urugları Moğollar döneminde Moğolistan ve Cungarya'dan gelmişlerdir. Karahıtaylılar ordusu geldiğinde ordunun batısındaki öncüleri Kıpçaklarla birleşmişlerdir. Moğol çağında yeni uruglarla birlikte teşekkül ettiği zaman, bunlar artık Kıpçakların bir parçası olarak görülmeye başlanmıştır (Togan, 1981: 29).

Yukarda bahsedilen her iki grup adlarını birleştirerek Mangıt-Nogay diye adlandırılmıştır. XVI. yüzyılın başında “Şiban-Özbek hanları ve onlara tabi olan uruglar Maverünnehir ve Harezm'e yerleşmişlerdir. Şimdi Kazakistan'ın batı bölümleri, keza Başkırt ve Tuna bölgeleriyle Mangıt-Nogaylara tabi olmuştur. İşte böylelikle Özbek grubuna karşı kuvvetli bir Mangıt-Nogay grubu ortaya çıkmıştır (Togan, 1981: 30).

Barak Han'ın oğulları Kerey ve Canibek sultanlar Şibanlılardan ayrıldılar Kazak oldular. Böylelikle “Şiban Özbek'in” yanında bir de “Kazak Özbek” grubu ortaya çıkmıştır. Kazak Hanları Şiban Özbeklerinden ayrıldıktan sonra, komşuları tarafından “Kazak Özbekleri” olarak adlandırmıştır(Togan, 1981: 36).

Türk Haklarını Oluşturan Bazı Boylar

Bu noktada Türk halklarını meydana getiren bazı boylar hakkında bilgi verilecek. Bu boyların hangi ana boylarda olduğu ve şuan itibariyle hangi devlette ve bölgede yaşadıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Arlat: Özbek boylarının içindeki bir boydur.

⁷ Karşı, aslında “Han sarayı”manasına gelmektedir. Sarayı ifade eden Karşı sözü yalnızca doğu kültür çevresindeki bir deyiş idi.(Ögel, 1991: 278-279). Daha sonraları Andican şehrinde bir bölgenin ismi haline gelmiştir.

Katagan: Katagan boyuda genel olarak Orta Asya kavimleri arasında dağılmış olarak, XIII. yüzyılda “Katakin” adıyla bilinen en eski yerli kavimlerden birisidir. Kırgızlar arasında “Katagan” adıyla bilinen büyük bir urug adı yoktur. Fakat bu adla bilinen birkaç boy içinde küçük uruglar bulunmaktadır ve aynı şekilde Karakalpaklar arasında Katagan adıyla bilinen bir başka boy bulunmakta ve bu urug Karakalpakların esasını teşkil eden en büyük urugların arasında sayılmaktadır.

Kanlı: Küçük bir Özbek boyudur. Cizzak'ta yaşamaktadır (Radlov, 1989: 104). Bu boy, sadece Özbeklerde değil, Karakalpak, Kırgız, Başkır ve Kazaklarda da büyük bir boy olarak karşımıza çıkmaktadır (Sultanov, 1969: 168).

Kıpçak⁸: En eski Türk boylarından biridir (Taşağıl, 2004: 62). Kıpçaklar bozkır bölgelerinde yaşam sürmüşlerdir. Bu yaşadıkları bölgeye “Deşt-i Kıpçak” adı verilmiştir (Kırızoğlu, 1992: 10). İbn Batuta Deşt-i Kıpçak adıyla ilgili bilgiler vermiştir ve Deşt sözcüğünün Türkçe’de “sahra manasına gelen uçsuz bucaksız ova yeşillik ve çayırılık bir alan” anlamına geldiğini belirtmiştir (İbn Batuta, 1971: 67) Batu Han 1242’de Macaristan’dan döndükten sonra sarayını Deşt-i Kıpçak’ta aşağı İdil yakınlarında kurmuştur (Yıldırım, 2013: 394). Dört Tamgalı, Sarı Kıpçak ve Togus Bay alt birimleridir (Radlov, 1989: 103). Bu boy bugün Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak ve Altaydaki Türk halkları arasında bulunmaktadır. Son dönemlerdeki yapılan araştırmalara bakılacak olursa Kırgızlar olarak bilinen büyük bir grubun içinde yer aldığı ve Kırgızistan’ın Oş ve Celalabat gibi güney bölgelerinde yaşadığı dikkat çekmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak Kazak, Özbek, Kırgızların içinde yer alan Kıpçakların bugün toplu olarak Fergana vadisinde yaşadıklarını ileri sürebiliriz (Sultanov, 1969: 169). XIX. yüzyılda Zerafşan vadisinde 40 bine yakın Kıpçak ailesi yaşadığı belirtilmektedir (Malikov, 2014: 619).

Katay(Kıtay): Özbek-kataganlarda “Hıtay” olarak geçmektedir. Kıtay adıyla bilinen bir başka boy Kırgızların Sol Kanat’ta büyük boylardan birisidir (Karateyev, 2003: 128).

Karlık: Batu Han, Deşt-i Kıpçak’ın fethinin tamamlanmasından sonra Şiban Han’ın göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı, yeni alınan Kürel yurdunda yaşayan Karlıklarla birlikte Kuşcu, Nayman ve Beyrek urugları Şiban Han’a vermiştir (Gündoğdu, 2014: 606). Karlık Özbek kimliğinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Nayman: Nayman boyu Kırgız, Altay, Nogay ve Kazaklar arasında bulunmaktadır. Özellikle Kazakların Orta Cüz’e girmektedir. İrtiş ve Batı Altay’da yaşamaktadırlar (Sultanov, 1969: 169). Özbeklerin içinde bulunan Nayman boyu 17 alt uruğa bölünmekteydi. XX. yüzyılın başlarında Buhara’da yaşayan Naymanlar kendilerini Özbek olarak kabul etmiyorlar ve kendilerini Orta Cüz Kazakları’na daha yakın hissediyorlardı (Malikov, 2014: 620).

Konrat: On kanata bağlı olan Kırgız urugların arasında “Konurat” adıyla bilinen küçük bir urug olarak bilinmektedir. Bu Kazakların Orta Cüz’ünde de rastlanmaktadır (Sultanov, 1969: 167-168). Konrat, Özbeklerdeki Saray boyunun alt grublarından birisidir. Bunlar Özbekistan’da Zerafşan vadisinde yaşamaktadırlar (Malikov, 2014: 620-621).

Uysun: Özbeklerin en büyük uruglarından birisidir. Bunun yanında Kazak cüzleri arasında da büyük bir urug olarak bilinmektedir. Fakat Kırgızlar arasında küçük bir urug olarak karşımıza çıkmaktadır (Sultanov, 1969: 169).

Çerkes: Özbeklerde Uysun urugunun bir alt kolu olan bu boy, Kazakların Kişi (Küçük) Cüz’ünün içinde bulunmakta (Sultanov, 1969: 169) ve Çimkent bölgesinde yaşamaktadırlar.

⁸ Bir savaş esnasında Oğuz Han’ın komutanlarından birisinin hanımı içi oyulmuş bir ağacın içinde doğum yapmış, çocuğu Oğuz Kağan’a getirdiklerinde durumu anlatmışlar. O da çocuğun adını kabuk kelimesinden gelen Kıpçak koymuştur (Kırızoğlu, 1992: 12).

Kırgız: Tablodan anlaşıldığına göre Özbek uruglarının içinde bulunmaktadır(Sultanov, 1969: 166-167). Özbeklerin içerisinde küçük bir urug olarak görülürken Kırgızlarda ise bir millet ismi olarak kullanılmıştır.

Türkmen: Türkmen boyu⁹ kuzey ve orta Zerafşan vadisinde yaşamaktaydılar(Radlov, 1989: 105).1870’li yıllarda Zerafşan Türkleri bazı aşiretlere bölünmekteydi bu aşiretler: Kalta-Tay, Kal-Hafız, Lükeli, Kara-Kuz, Barlas ve Musa-Bazari gibi alt uruglara ayrılmaktaydı. Bunlar kendilerini Özbek olarak kabul etmektedirler (Malikov, 2014: 621).

Sonuç

Özbek etnonimi Özbek Han’ın tahta geçmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde Özbek Han’a tâbi olan halk için kullanılmıştır. Şiban Han’ın tahta geçmesinden sonra Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan gruplar için Özbek denmeye başlanmıştır. Ebulhayr Han Timurilerin iç çekişmelerinden faydalanıp Maverâünnehir bölgesine inmesiyle birlikte Özbek etnonimi Maverâünnehir bölgesi ve çevresinde kullanılmaya başlanmıştır. Ebulhayr döneminde Canibek ve kerey hanlar özbeklerden ayrılarak Mogolistan Hanlığı topraklarına geçerek Kazak hanlığının temelini atmışlardır. Hokand Hanlığı döneminde ise Kırgızlar Fergana vadisindeki dağlık bölgelerinde yaşamaya başlayınca Kırgızlar da coğrafi açıdan ayrılmış ve Kırgız devletinin temellerini atmışlardır. Kazak ve Kırgızların ayrılmasıyla Özbek halkının şekillenmesi gerçekleşmiştir. Özbekleri oluşturan ana boylar Kazak, Kırgız Özbek Kazak, Kırgız, Başkırt ve Nogay gibi kavimlerin oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Kaynakça

ASILBEKOV, K. H. (1996), *Kazakistan Tarihi*, Almatı.

BARTHOLD, V.V.(2006), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, T.T.K., Ankara.

BARTOLD, V.V.(1968), *Soçineniya*, C.V, Moskova.

GÜNDOĞDU, Abdullah (2014), “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, C. VIII, Ankara, ss. 606-616.

HACI,Ötemiş (2009), *Çengiz-Name*, Haz. İlyas Kamalov, T.T.K., Ankara.

HAYIT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinde Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

İBN BATUTA (1971), *İbn Batuta Seyahatnamesi’nden Seçmeler*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul.

KAFALI, Mustafa (1976), *Altın Orda hanlığını Kuruluş ve yükseliş Devirleri*, İstanbul.

KAFALI, Mustafa (2014), “Altın-Orda Hanlığı”, *Türkler*, C. VIII, Ankara, ss. 397-411.

KARATAYEV, Olcabay (2003), *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek.

KILIÇ-SCHUBEL, Nurten (2014), “XVI. Yüzyılda Orta Asya’da Politik Düzen: Maverâünnehir-Özbek Hanlığı(Şibaniler) Meşruiyet Hakimiyet ve Hukuk”, *Türkler*, C. VIII, Ankara, ss.624-633.

KIRIZOĞLU, Fahrettin(1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Ankara, T.T.K.

MALİKOV, Azim (2014), “Semerkant Bölgesindeki Özbeklerin Etnik tarihi”, *Türkler*, VIII, Ankara.

MESUDÎ (1998), “Murûc el-zehab, nşr. Barbier de Meynard, Paris 1861-1874” (Çev. Ramazan Şeşen), *İ.C.G.T.T.Ü*, Ankara.

⁹ Bu boy ismi Anadolu’da büyük bir aşiret olarak görülmektedir. Boy Kırgızlarda olduğu gibi Türkmenlerde halkı ifade eder hale gelmiştir.

MIRZA HAYDAR DUĞLAT (2006), *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yayınları.

ÖGEL, Bahaeddin (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Ankara.

RADLOV, V. V. (1989), *İz Sibiri*, Moskova.

SULTANOV, T. İ. (1969), “Opıt Analiza Traditsionnih Spiskov 92 (Plemen İlatiya)”, *Oçerki İstorii i ernografi*, Leningrad.

SÜMER, Faruk(1999), *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet (2012), “Türkistan”, *DİA*, C. 41, İstanbul, ss. 556-560

TAŞAĞIL, Ahmet(2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara.

TOGAN, Zeki Vekidi (1981), *Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul.

TÜRKOĞLU, İsmail (2010), “Şeybaniler”, *DİA*, C. 39, İstanbul, ss. 45-47.

YILDIRIM, Kürşat (2013), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul, Ötüken Yayınları.

ZAITSEV, İlya V. (2014), “Sibir Hanlığı”, Çev. Selim Karahasanoğlu, *Türkler*, C. VIII, Ankara, ss.472-479.